

ORTAÇAĞ RUS SEYAHATNAMELERİ VE HİKÂYELERİ IŞIĞINDA AYASOFYA
HAGIA SOPHIA IN THE LIGHT OF MEDIEVAL RUSSIAN TRAVEL BOOKS AND STORIES

TARANA OKTAN* LEYLA DERVİŞ**

Öz: Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi iki büyük dinin en gözde mabetlerinden Ayasofya, aynı zamanda iki büyük medeniyetin – Bizans ve Osmanlı'nın – sosyal-siyasi hayatının önemli bir parçası olmuştur. Dünya tarihinde fatihlerin, hâkimiyetleri altına aldıkları yeni topraklarda yerli put ve dini mabetlere zarar vererek bu toprakların manevi tarihini büyük ölçüde yok ettikleri ve çoğunlukla kullanılamaz hale gelen tarihi abidelerin tanım ve tasvirlerinin yalnız yazılı kaynaklarda bulunduğu bilinmektedir. Osmanlı ise, Ayasofya'yı camiye dönüştürerek korumuş ve onun ayakta kalmasını sağlamıştır. Ayasofya, 1500 yılı aşkın tarihi boyunca hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar için en önemli ibadet yerlerinden biri olmuştur. Hıristiyan halkları içinde Ortodoksluğu seçen ve bu yüzden Bizans İmparatorluğu'na manevi bir bağla bağlanan Kiev Knezliği'nde de Ayasofya oldukça önemli bir mabet olarak görülmüştür. Rus seyahatçıların arkalarında bıraktıkları seyahatnameler/ gezi notları Ayasofya ile ilgili pek çok değerli bilgiler içermesine rağmen, bu malzeme günümüze kadar toplu ve detaylı bir şekilde ele alınıp incelenmemiştir. Bu eksikliği gidermek adına bu makalede, Ortaçağ dünyasıyla ilgili zengin malzeme kaynağı olan Rus seyahatnameler ve hikâyeler (XIII-XVIII. yüzyıllar) incelenecek ve Ayasofya hakkındaki bilgiler ortaya konulacaktır.

Abstract: Hagia Sophia was an important place of worship for two major world religions, Christianity and Islam, and it also formed a very important part of the social and political life in the capital of two major civilizations, both the East Roman (Byzantine) and the Ottoman. Conquerors usually damage religious structures and remains within newly conquered territories and, for this reason they also destroy their own past. The depiction and illustration of these destroyed, or no longer usable monumental buildings and remains, are mainly known today from written sources. However, in the case of Hagia Sophia the Ottomans protected the building through converting it into a mosque and consequently it has survived down to the present day. Hagia Sophia has been one of the most important places of worship for both Christian and Islamic believers over the past one and a half millennia. Hagia Sophia was also very important for the Kievan Rus, members of the Orthodox Church and who had friendly ties with the East Roman Church and State. Although travel books and itineraries produced by and for the Orthodox Russian travellers contain much important and valuable information concerning Hagia Sophia, this material has to date not been researched in a thorough and detailed manner. To address this deficiency, this article relates the information concerning Hagia Sophia contained in Russian travel books and stories from the 13th through to the 18th centuries. Further, it is worth noting that these works in Russian also contain very important information concerning aspects of the Middle Ages.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya • Rus Seyyahlar • Ortaçağ Seyahatnameleri • Ortaçağ Hikâyeleri

Keywords: Hagia Sophia • The Russian Travellers • Medieval Travel Books • Medieval Stories

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya.
tabdulla@akdeniz.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya.
devriseva@hotmail.com

Giriş

Kiev Knezliği ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, X. yüzyılın sonlarına doğru yapılan bir antlaşma ile farklı bir sürece girmişti. Komutanı Bardas Fokas'ın başlattığı isyanı bastırmakta zorluk çeken Bizans imparatoru II. Basileios ile Büyük Kiev Knezi Vladimir arasındaki antlaşmaya göre; imparatorun kız kardeşi Anna ile nişanlanan Vladimir'den aynı zamanda Bizans ayinine göre Hıristiyanlığı kabul etmesi istenmekteydi¹. Sözüne sadık “Barbar” Knezin 988 yılında Hıristiyanlığı kabul etmesi ve Kiev Rusyası'nda Hıristiyanlaştırma politikasını başlatması², beraberinde ülkenin sosyo-kültürel hayatında köklü değişimleri getirdi. Bizans mimari ve resim üslubuyla beraber Ortodoks Slavlarına özgü Kiril alfabesinin Kiev Knezliği'nde yaygınlaşmaya başlaması, bu köklü değişimlerden sadece birkaçıydı. Yeni oluşturulan Eski Rus Kilisesi ise doğal olarak, Bizans Kilisesi'ne sıkı sıkıya bağlıydı. Kiev'e Hellen asıllı metropolitler, Konstantinopolis'ten atanıyorlardı³. 5 milyondan fazla nüfusu ile Kiev Knezliği, Bizans İmparatorluğu'na nazaran daha geniş sınırlara sahip bağımsız bir ülke olmasına rağmen, XV. yüzyıl ortalarına kadar Rus Kilisesi, Konstantinopolis Patrikliğine tabiydi⁴. Rus Kilisesi, sadece Konstantinopolis -Çargrad⁵ Patrikliği'ne ve Konstantinopolis'in dini meclisi olan Sinod'a değil, aynı zamanda Roma imparatoruna da bağlıydı. Çünkü Bizans Kilisesi ve devlet hukukunun bilincinde olan imparator, dogmaların ve Hıristiyan dindarlığının koruyucusu, Ortodoksluğun ve Ortodoks halkların yüce savunucusu olarak görülmekteydi⁶.

Hıristiyanlaşma politikasıyla birlikte Kiev Knezliği'nde ibadetin temel gereklerinden biri olan hac büyük önem kazanmış; dini inançlarla beslenmiş birçok seyyah kutsal mekânları görmek için Konstantinopolis'in yolunu tutmuştur. Konstantinopolis'in yolu uzak (Kiev - Konstantinopolis arası yaklaşık 1.700 km olup bu yol ortalama iki buçuk ayda katedilmekteydi)⁷ ve zorlu olmasına rağmen Rus hacılar arasında çok meşhurdur. Konstantinopolis çok değerli mimari yapılara sahiptir; fakat çok sayıdaki Bizans kilise ve manastırları içinde, kuşkusuz, Bizans İmparatorluğu'nun ana kilisesi- Konstantinopolis Katedrali Ayasofya- başı çekmekteydi⁸. Ünlü Rus filozofu Ye. N. Trubetskoy, 1915 yılında yayımlanan “*Milli Kimlik Sorunu. Konstantinopolis ve Kutsal Rusya*” adlı kitabında katedralin hacı adayları arasında bu denli ünlü olmasının sebebinin şu sözlerle açıklar: “*Konstantinopolis, atalarımızın Hıristiyanlığı kabul ettikleri vaftiz kurnası ve Ortodoks Rusya'nın manevi sureti üzerinde kuvvetli, belirleyici bir etkiye sahip ulu Ortodoks türbesinin bulunduğu yerd. Şüphesiz ki, bununla Ayasofya'yı kastediyorum*”⁹.

Ye. N. Trubetskoy'un aşağıdaki betimlemesi, XX. yüzyılda bile Rus insanının bu mabedin manevi değerini algılamasında bir değişiklik olmadığını gösterir: “*Sofya, Tanrı'nın beşerdeki ve beşeriyetteki suretidir. Bu yüce sureti gönlünde taşıyan, onu her beşer ve her millette gören her bir kimse, insan onurunun zedelenmesine sessiz kalmaz. Beşeri ya da her hangi bir milleti alaya alma veya onu hor görme; onun manevi kimliğini tanımadığını belirten her türlü sömürü ve her türlü*

¹ Вк. Гордиенко 1986, 72.

² Вк. Гордиенко 1986, 3-4.

³ Вк. Иконников 1869, 276.

⁴ Вк. Цыпин 2002, 308.

⁵ Çargrad (“Царь” [çar] - çar; “град” [grad]- kent) yani Konstantinopolis, Hellence'deki “Çarın kenti” anlamına gelen “Βασιλεύουσα Πόλις”in Rusça çevirisidir.

⁶ Вк. Цыпин 2002, 310.

⁷ Вк. Малего 2005, 118.

⁸ Вк. Артамонов- Гиппиус- Зайцев 2012, 282.

⁹ Трубецкой 1915, 4.

zulüm, Sofya'ya sadık olan gönülde haklı bir öfke ve büyük bir muhabbet - başkaları için kendini feda etme arzusunun- uyandırmaktadır"¹⁰.

Demir perdenin düşmesiyle birlikte Rus hacılar 70 yıllık aradan sonra tekrar yurtdışına çıkma, kutsal toprakları, mekânları ve türbeleri ziyaret etme fırsatını elde etmiş bulundular. Moskova Patriklığı'nin Arşimandriti Avgustin'in, 1990-1991 yılları arasında, kadim yelkenli gemilerle Akdeniz ziyaretgâhlarına yaptığı hac seyahati sırasında edindiği İstanbul izlenimleri 1992 yılında yayımlanan kitabında yer almıştı. Aynı şekilde Avgustin de Ayasofya'nın önemini vurgular: "Ayasofya, Rus inancının beşiğidir; Rus diyarına Ortodoksluğun ışığı bu mabetten saçılmıştır"¹¹.

Rus Seyyahları ve Ayasofya

Rus insanı seyahat etmeye X-XI. yüzyıllarda başlamış ve bunlarla ilgili gezi notları kaleme almıştır. Bununla birlikte Rus Seyahatnameleri edebi bir tür olarak oluşumunu XII. yüzyılda tamamlamıştır. Bu türdeki eserler halka bilmedikleri dünyaların kapılarını açmıştır. Bu seyahatnameler, temelinde tipik bir ortaçağ dünya görüşüyle zamanın ahlaki değerlerini, siyasi ve sanatsal düşüncelerini yansıtmaktaydılar. Doğal olarak, zaman içerisinde Rus seyyah-gezgin-anlatıcının niteliği de değişmiştir. Kiev Knezliği'nin feodal parçalanmışlık ve Moğol-Tatar istilası (XI.-XV. yüzyıllar) dönemindeki seyyahları, Küçük Asya (Anadolu) ve Ortadoğu'daki kutsal toprakları görmek amacıyla yola çıkan hacı adaylarıydı¹².

Kuzey-Doğu Rusya'nın Moskova Knezliği ile ilişkilerinin sağlamlaştığı, güçlendiği Kulikovo Savaşı (1380) sırasında ve sonraki yıllarda, hacı adaylarının yanısıra meraklı ve girişimci yeni bir gezgin türü ortaya çıkmıştır. Bunlar devlet ve kilise adına hareket eden elçiler ile tüccarlardı. Bu dönemde Batı Avrupa, Müslüman Doğu ve Uzak Hindistan hakkında gezi notları ortaya çıkar¹³. Bu dönem notlarında Rusya ve Osmanlı arasındaki diplomatik ilişkiler üzerine dikkat çekici bazı bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin, seyahatnamelerin birinde şöyle bir nota rastlamaktayız: "Çar ve tüm Rusya ulu Knezi İvan Vasilyeviç devlet işleri için Çargrad'a, Sultan Selim kardeşinin yanına İvan Novosiltsev'i yolladı. Ona Rilesk ve Azov üzerinden gitmesini emretti"¹⁴. Seyahatnamede geçen bu bilgiyle ilgili tarihçi Robert Vipper şu açıklamayı yapmıştır: "Tahta II. Selim'in çıkmasını tebrik etmek bahanesiyle, 1571 yılında gönderilen Novosiltsev'in görevi, çarın Moskova devletinde yaşayan Müslümanları ezmediğine dair Sultan'ı ikna etmek ve böylece aşağı Volga'da Türklerin Kırım Tatarları ile birlikte hareket etmesini önlemektir"; Novosiltsev'in halefi Kuzminskiy'in payına daha da ağır bir görev düşmüştür. Kuzminskiy'in, Roma imparatoruna, Polonya, (Çek), Fransız Kralına ve tüm "İtalya" hükümdarlarına (yani tüm Batı Avrupa'ya) karşı birlikte hareket etmek için Sultan'a, Moskova devletiyle dostluk ve yakın müttefik olma teklifi yapması gerekmektedir"¹⁵.

Bizans ile ilişkilerin kurulmasından sonra Rus insanı için Konstantinopolis en ünlü hac yerlerinden biri durumuna gelmiştir. Rus insanı bu gezmiş ve görmüş olduğu memleket hakkında oldukça önemli bilgiler edinmeye başlamıştır. Konstantinopolis'e yapılmış haclar sayesinde Ayasofya'yı tanıyan Ortaçağ Rus insanı, gördüklerini ve hissettiklerini, eski yazılı Rus edebiyatının en

¹⁰ Трубецкой 1915, 29.

¹¹ Никитин 1992, 70.

¹² Вк. Прокофьев 1984, 11.

¹³ Вк. Прокофьев 1984, 11.

¹⁴ Прокофьев-Алехина 1988, 187.

¹⁵ Виппер 1944, 109-110.

önemli türlerinden olan seyahatnamelere yansıtılmıştır. XI-XVII. yüzyıl Rus edebiyatı antolojisinde 70'den fazla çeşitli seyahatname örneği bulunmaktadır. Bunlardan 50'ye yakını seyyahların kendi yazımlarından, 20'den fazlası ise çevirilerden oluşmaktadır¹⁶. Bilinen 70'ten fazla seyahatname içerisinde, Ayasofya hakkında önemli bilgiler içeren 8 seyahatname tespit edilmiştir. Ayrıca bu konuyla ilgisi olduğu için, İstanbul'un Latinler ve Türkler tarafından 2 defa ele geçirilmesi sırasında Ayasofya'da yaşananları yansıtan notlardan oluşan ve "hikâye" olarak adlandırılan 2 metin de dikate alınmıştır. Bu eserlerle ilgili aşağıdaki tabloda kısa bilgiler yer almaktadır:

Tarih	Yazar	Meslek	Eser Adı
1200	Antoniy Novgorodskiy (Dobrynya Yandreykoviç)	Hacı (1212 senesinden sonra Novgorod Başpiskoposu)	"Hac Kitabı"
1204	Antoniy Novgorodskiy	Hacı	"Latinlerin 1204 Çargrad Fethi Hakkında Eski Rus Hikâyesi"
XIII. yüzyılın sonu- XIV. yüzyılın başı	Anonim (yazarının Vasiliy Kalika olduğu tahmin edilmektedir)	--- (Novgorod Başpiskoposu)	"Anonim Çargrad Seyahatnamesi"
1348 veya 1349	Stefan Novgorodets	Tüccar	"Stefan Novgorodets Seyahatnamesi"
1389-1393	İgnatiy Smolnyanin	Metropolit Pimen'in tebaasında bulunan kâtip	"İgnatiy Smolnyanin Seyahatnamesi"
1391-1396	Aleksandr	Diakon	"Diakon Aleksandr Seyahatnamesi"
1419-1422	Zosima	Rahip (hieromonah), Troitse-Sergiyev Manastırı'nın Diakonu	"Zosima'nın Çargrad, Aynaroz ve Filistin Seyahatnamesi"
1530 öncesi XVI. yüzyıl	Nestor İskender	Osmanlı'da köle	"Konstantinopolis'in Türkler Tarafından 1453 Senesinde Fethi"
1593-1594	Trifon Korobeynikov	Diakon ve tüccar	"Seyahatname"
1710-1711	İvan Lukyanov	Rahip	"Kutsal Topraklara Seyahatname"

Seyahatnamelerde geçen Ayasofya bu çalışmada; Ayasofya'ya baş eğme, Ayasofya'nın Rus Seyyahlar üzerinde bıraktığı etki, Ayasofya efsaneleri, İstanbul fetihleri sırasında Ayasofya, Ayasofya'nın iç ve dış mimarisi ve Ayasofya duvar yazıtları gibi başlıklar altında irdelenip değerlendirilecektir.

1. Ayasofya'ya Baş Eğme

Konstantinopolis'i ziyaret eden bütün Rus seyyahların buradaki ilk durağının, Ayasofya olduğunu yazarların gezi notlarından anlamak mümkündür. Bu seyahatnamelerin Ayasofya'yı selamlamaya

¹⁶ Bk. Прокофьев 1984, 5.

başlaması bunun en önemli kanıtıdır.

Kiev-Peçersk Manastırı'nın gelecekteki kurucusu, Peremişl Piskoposu ve Novgorod Başpiskoposu Antoniy Novgorodskiy, gençlik yıllarında henüz ismi Dobrinya Yadreykoviç (Andreykoviç) olduğu sıralarda Çargrad'a ilk ziyaretini yapmıştır. Tarihçi P. Savvaitov'a göre, Antoniy bu seferi 1200 yılında gerçekleştirmiştir¹⁷. 1204 Haçlı yağmasından önceki Konstantinopolis hakkında verdiği bilgiler nedeniyle tarihçiler için büyük önem arz eden "*Hac Kitabı*" ('Novgorod Başpiskoposu Antoniy'in Çargrad Seyahatnamesi XII. yüzyılının Sonu' diye de bilinmektedir) adlı eserinde Antoniy, kente adım attığı zamanı şöyle anlatır: "...Çargrad'a geldim. İlk önce Kutsal Sofya'ya baş eğelim"¹⁸.

"Anonim Çargrad Seyahatnamesi" adlı eser, günümüze "*Çargrad Türbeleri Üzerine Sohbet*" ve "*Kutsal Mekânlar ve Konstantinograd*"¹⁹ Kenti Hakkında Anlatı" adlarıyla bilinen iki metin halinde ulaşmıştır. Bu nüshalar üzerinde çalışan N. İ. Prokofyev, değişikliklere uğramış edebi eserin ilk halini ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırmacı X. M. Loparev ve Prof. Dr. M. N. Speranski, seyahatnamenin yazarının, XIV. yüzyılın 20'li yıllarında Doğu'ya seyahat yapan Novgorod'lu Grigoriy Kalika olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir²⁰. Bu şahısla ilgili 1329 yılında Novgorod Başpiskoposu olarak tayin edilen Grigoriy'in isminin Vasiliy olarak değiştirildiği bilinmektedir. Diğer hacıların aksine, eserde heykeltıraşlığa ve mimariye geniş şekilde yer verilmesinden dolayı N. İ. Prokofyev, söz konusu metnin yazarının, bu alanlara merakıyla tanınan Vasiliy Kalika olduğuna yönelik bir varsayımda bulunmaktadır²¹. "Anonim Çargrad Seyahatnamesi" yazarının, Konstantinopolis'e gelen hacı adaylarını, ilk önce Ayasofya'yı ziyaret etmelerine dair tembihlediğine şahit olmaktayız: "*Her kim Çargrad diye anılan Konstantinopolis'e ve Tanrı Aziz'in (İsa'nın) çilelerine*²² ve *kutsal Sofya'ya ibadet amacıyla gidecek olursa, kente varınca kutsal Sofya'ya gitmelidir*"²³.

Stefan Novgorodets, seyahatini yaşlı iken ve rahip unvanındayken gerçekleştirir. İ. P. Saharov, Stefan'ın Konstantinopolis'te Patrik İsidor döneminde, 1350 yılı civarında bulunduğunu yazar²⁴. Stefan Novgorodets'in Seyahatnamesi'nin ilgi odağı da Konstantinopolis kentindeki Sofya olmuştur. Nitekim o bu durumu şöyle nakleder: "*Ben, Büyük Novgorod'tan günahkâr Stefan, sekiz yoldaşımınla birlikte Çargrad'a, kutsal yerlerde ibadet etmek ve aziz emanetleri öpmek için geldim. Ve Tanrı kutsal Sofya'nın himayesinde bizi bağışladı. Paskalya'dan önceki hafta [Kutsal hafta] kente vardık ve kutsal Sofya'ya gittik*"²⁵.

1389 yılının yazında Moskova Metropoliti Pimen, Çargrad'a üçüncü ziyaretini gerçekleştirir. Metropolitin, Smolensk Piskoposu Mihail ve Moskova'daki Spas Manastırı'nın Arşimandriti Sergiy'in de bulunduğu tebası içinde kâtip İgnatiy Smolnyanin de yer almaktadır. Bu yüzden İgnatiy'in kaleme aldığı gezi notlarından oluşan ve 24 varyantı bulunan eser hem "*İgnatiy*

¹⁷ Вк. Савваитов 1872, 8.

¹⁸ Савваитов 1872, 65.

¹⁹ Yani Konstantinopolis.

²⁰ Вк. Прокофьев 1984, 254.

²¹ Вк. Прокофьев 1984, 255.

²² İsa'nın çilesi veya çileleri - İsa'nın dünyevi hayatının son günleri ve saatlerinde fiziki ve manevi eziyete uğrattığı olayların tasvirleri, genellikle ikonlarda resmedilir.

²³ Прокофьев 1984, 255.

²⁴ Вк. Сахаров 1837, 8.

²⁵ Прокофьев 1984, 268.

Smolnyanın Seyahatnamesi” adıyla hem de Metropolit Pimen’in ismine izafeten “*Pimen Seyahatnamesi*” olarak bilinmektedir²⁶. İgnatıy, 1390 yılında İmparator Andronikos’un oğlu Yannis’in Türklerin yardımıyla tahtı gasp etme çabası gibi zayıflamış Bizans’taki hanedanlık mücadelesinin ve II. Manuel’in taç giyme töreni gibi siyasi bir eylemin tanığı olmuştur. XIV. yüzyıl sonu Bizans’ın siyasi ve sosyal durumuyla ilgili önemli bilgiler içeren “*İgnatıy Smolnyanın Seyahatnamesi*” de Ayasofya’yı selamlamayla başlar: “*O geceyi gemide geçirdik. Aziz Havariler bayramı olan o sabah, Tanrı’ya şükürler olsun, kente girdik. Sabah, “İlahi hikmet” anlamına gelen kutsal Ayasofya’ya gittik. Büyük kapılarına geldiğimizde; Aziz Meryem’in mucizevi ikonunu selamladık: ki bu ikondan gelen ses, Mısırlı Meryem’e²⁷ Kudüs’teki kutsal kiliseye girmesini yasaklamıştı. Yine orada, kutsal kilise içinde İsa’nın ve Azizlerin ikonlarına baş eğdik*”²⁸.

İgnatıy Smolnyanın ile neredeyse aynı yıllarda Konstantinopolis’te bulunan Diakon Aleksandr’ın yolculuğu 1391-1396 yılları arasında gerçekleşmiştir. IV. Novgorod Vakayinamesi’nin içinde yer alan bu seyahatnameden yazarın Konstantinopolis’e geliş amacının ticaret olduğu fikri ön plana çıkmaktadır. Ancak eserin ilk cümlesinden anlaşılacağı üzere Diakon’un kente varınca ilk emeli, Ayasofya’yı ziyaret etmek olmuştur: “*Ben Diakon Aleksandr, Patrik Antonios ve Çar²⁹ Manuel’in döneminde, ticaret için Çargrad’a geldim ve Kutsal Sofya’ya baş eğmeye gittim*”³⁰.

Hieromonak Zosima kutsal topraklara yolculuğunu 1420 senesinde gerçekleştirmiştir. Troitse-Sergiyev Lavrası’ndan Kiev’e gelen Zosima kutsal kent Kudüs’ü de görmeyi arzular. Tüccar ve saray ehliyle o, Çargrad’a gelir, Konstantinopolis’in mabetlerini ziyaret eder ve onların tasvirlerini betimler. Çargrad’dan, söz konusu dönemde Rus manastırının bulunduğu Aphon dağlarına gider, Solup’a³¹ bir seyahat gerçekleştirir ve oradan deniz yoluyla Kudüs’e gider³². Kentteki tüm kutsal mekânları ziyaret ettiğini belirten Troitse-Sergiyev Manastırı’nın Diakon’u Zosima da, “*İlk olarak Patriğin yaşadığı kutsal ulu kilise Sofya’yı selamladık*”³³ diye yazar. Ayasofya’yı ziyaret eden bütün seyyahlar gezi notlarında dua ettiklerini kaydetmeseler de burada dualar etmiş olmalıdırlar. Diakon Zosima Ayasofya’da dua ettiğini şöyle yazar: “*Ben, cahil Hieromonah Zosima, bakındım, selamladım ve vefa duyduğum Rus insanları dualarımda yâd ettim.*”³⁴.

Arşimandrit Avgustin’in 1990-1991 yılları arasında, kadim yelkenli gemilerle Akdeniz ziyaretgâhlarına yaptığı hac seferi sırasındaki İstanbul izlenimleri 1992 yılında yayımlanan kitabında yer alır. Bu kitaptaki cümleler, günümüzde de Rus din adamlarının, Konstantinopolis gezilerine Ayasofya’dan başladıklarına dair güzel bir kanıttır: “*Konstantinopolis’in kutsal mekânlarını gezmeye ünlü Ayasofya katedralinden başlamaya karar verdik*”³⁵. Ayrıca Rusya’da hacılar ve turistler için basılan rehberlerde de Ayasofya’ya yolu tarif eden notlar yer alır. St. Petersburg’ta 1886 yılında

²⁶ Вк. Прокофьев 1984, 275-276.

²⁷ Söz konusu kimse, küçük yaşta evden kaçarak İskenderiye’de fahişelik yapan; fakat Aziz Tanrıdoğan Meryem’in ikonunun karşısında tövbe ettikten sonra 40 yıl boyunca münzevi bir hayat sürerek eren Mısırlı Meryem’dir.

²⁸ Прокофьев 1984, 278.

²⁹ “Çar” kelimesi Latincedeki “Caesar” (Sezar) kelimesinden gelmektedir.

³⁰ Новгородская и Псковская летописи 1848, 357.

³¹ Rus kaynaklarında Selanik’in eski ismi.

³² Вк. Сахаров- Власов 1837, 31.

³³ Прокофьев 1984, 299.

³⁴ Прокофьев 1984, 304.

³⁵ Никитин 1992, 68.

yayımlanan “*Ortodoks Hacıların Kutsal Topraklardaki Yol Arkadaşı*” adlı kitapta şöyle yazar: “*Yedikule’den atlı tramvay yolu başlar, bu yolla ucuza ve hızlıca Ayasofya’ya kadar varabilirsiniz*”³⁶.

2. Ayasofya’nın Rus Seyyahlar Üzerinde Bıraktığı Etki

Ayasofya yapısında bulunan Eski Rusça yazıtlar hakkında araştırmalarda bulunan A. A. Artamonov ve takım arkadaşları A. A. Gippius ile İ. V. Zaytsev, Ayasofya’nın bu denli popüler olmasını, her şeyden önce ilahi lütfun biriktiği, kutsal güçlerin sahne aldığı bir yer olmasına bağlamaktadırlar. Zira Ayasofya’daki mucizevi işaretler ve mistik görüntüler hakkındaki söylentiler Konstantinopolis’in sınırlarını aşmıştır. Mabedin, dua eden Meryem ananın, meleklerin ve azizlerin göze görüldüğü rivayet edilen, belirli yerleri bulunmaktaydı. Ayrıca Ayasofya, Azizlerin hatıralarının, mucizevi ikonların, eski ve yeni ahit eserleri gibi pek çok Hıristiyan kutsal kalıntılarının ve emanetlerinin saklanıp korunduğu yerd. Katedrali ziyaret etmek ve kutsal emanetlere karşı vecibeleri yerine getirmek Tanrı’nın emri olarak görülmekte ve burada yapılan duaların cevapsız kalmayacağına inanılmaktaydı³⁷.

Batının ünlü katedral eserlerine bakılırsa (inşaata neredeyse bir yüzyıl boyunca devam eden Roma Katedrali veya yarım asır süren İsaak Katedrali gibi) Ayasofya 532-537 yılları arasında beş yıl gibi oldukça kısa bir sürede inşa edilmiştir³⁸. Bu kadar hızlı yapılmış olmasına karşın mimarisi ve dekorasyonu mükemmeldir. Ayasofya’nın, Eski ve Ortaçağ Rus insanı üzerinde bıraktığı izlenimin gücü hakkındaki ipuçlarını Rus seyahatnameleri vermektedir. İgnatıy Smolnyanin bu yapıyla ilgili hayranlığını şöyle dile getirmektedir: “*Tüm sabahı kilisede geçirdik, ibadet ettik, azizlerin mucizelerine ve kilisenin heybetine ve güzelliğine şaşırıyorduk*”³⁹. Konstantinopolis’in ana kilisesini aynı dönemde ziyaret eden Diakon Aleksandr, “*Onun güzelliğini ve azametini anlatmak mümkün değildir.*” demiştir⁴⁰.

Nestor İskender’e ait olduğu tahmin edilen “*Konstantinopolis’in Türkler Tarafından 1453 Sene-sinde Fethi*” adlı eserde Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet’in, bu dev yapıya hayranlık duyarak “*Gerçekten de böyle insanlar olmuş ve gitmişler ve onlardan sonra onlar gibiler olmayacak*”⁴¹ dediğini yazar. Fatih Sultan Mehmet’in halka seslenmesinden sonraki sahneyi Nestor şöyle anlatır: “*Saat 9 civarında halk hala mabetten çıkmaktayken ve birçok kişi de hala binanın içinde bulunurken bekleyemedi ve mabetten çıktı. Ve çıkanların meydanı kapladığını ve sokaklarda da pek çok insanın yürüdüğünü görünce, bir binanın bu kadar çok insanı sığdırmasına hayretler etti*”⁴².

Osmanlı döneminde kutsal görevini bir cami olarak sürdüren Ayasofya, şaşırtma ve hayran bırakma özelliğini korumuştur. 1710 yılında İstanbul’u ziyaret eden Rus hacı İvan Lukyanov gördüklerini hayranlıkla anlatır: “*...üst galerilere çıkınca, gördüğü mucize karşısında insanın aklı karışır. Güneşin altında bu harikanın bir benzeri daha bulunamaz ve onu tasvir etmek imkânsızdır*”⁴³.

Ayrıca Ayasofya’nın ilahi güçlerin etkisinde olduğu, şifa dağıttığı da dillere destan olmuştur.

³⁶ В. Н. Хитрово, Русские паломники Святой Земли. Санкт-Петербург 1905, 88. Вк. Никитин 1992, 69.

³⁷ Вк. Артамонов- Гиппиус- Зайцев 2012,283.

³⁸ Вк. Диль 1908, 481-493.

³⁹ Прокофьев 1984, 278.

⁴⁰ Новгородская и Псковская летописи 1848, 357.

⁴¹ Дмитриев- Лихачев 1982, 263.

⁴² Дмитриев- Лихачев 1982, 263.

⁴³ Русский Архив 1863, 123.

“Anonim Çargrad Seyahatnamesi” adlı anlatıda durum bu şekilde dile getirilmektedir. “Ben, Tanrı'nın günahkâr ve değersiz kulu, Çargrad denilen Konstantinopolis kentinde bulundum ve hastalara şifa veren, Meryem Ana ikonunun yarattığı dehşet verici mucizelere şahit oldum. Ayrıca kendi kalıntıları bulunan diğer Azizler de mucizeler yaratmakta, hastalara şifa dağıtmakta, dertlerden kurtarmakta, günahlardan arındırmaktadırlar. Ve ben, Tanrı'nın günahkâr kulu bunları gördüm ve Hıristiyanlara nasihat olsun diye yazdım”⁴⁴.

Yüzyıllar geçmesine rağmen Ayasofya'nın seyyahlar üzerinde bıraktığı etki, gücünü korumaya devam eder. XX. yüzyılın başlarında Ayasofya'yı ziyaret eden Rus hacılardan biri şöyle yazar: “Ayasofya, sıcaklık ve semavi güneş gizemi dolu yegâne aydınlık bir mabettir. Yakut şuaları - yumuşak ve pürüzsüz - tepeden akmakta ve bütün yuvarlak, parlak alan onlarla aydınlanmış durumda”⁴⁵.

Ayasofya'nın asırlar boyunca Batı ve Doğu Avrupa, Orta Doğu ve Kafkasya mimarisinin gelişiminde belirleyici bir rol oynadığını ayrıca kaydetmek gerekir. Kiev Rusyası'nın Hıristiyanlığı kabul ettiği ilk yıllardan itibaren Ayasofya, Rus mühendislerin de ilgisini çekmiştir. Bu ilgi XX. yüzyılda dahi devam etmiştir. Ayasofya'nın mimarisi üzerinde incelemeler yapan tanınmış Rus mimar Kosyakov Vasiliy Antonoviç'in, ikinci Kazan kilisesi (yapılışı 1908-1912), Kronştadt'taki Deniz Katedrali (1902-1913) ve inşasını üstlendiği nerdeyse tüm katedrallerde Bizans stilinden esinlendiği görülmektedir⁴⁶.

3. Ayasofya Efsaneleri

Tarih boyunca dini ve tarihi gerçekler, düş gücünden beslenen hayali ve fantastik unsurlar sayesinde, efsanelerin oluşmasına kaynak olmuşlardır. Ayasofya'nın neredeyse her köşesiyle ilgili birçok efsane anlatılmaktadır. Ortaçağ Rus seyahatnamelerde bunlardan birkaçına rastlamaktayız.

“Anonim Çargrad Seyahatnamesi”, “Ayasofya” adıyla ilgili bir efsaneyi konu edinmektedir: “Ayasofya'ya yaklaşınca güney kapısından sundurmaya girmeli. Sundurmada bir ek yapı - Aziz Mikhail Kilisesi vardır. Burada Aziz Mikhail, ustalar için bekçilik yapan bir gence görünür ve: “Bu kilisenin ustaları nerede ve kilisenin adı ne?” diye sorar. Genç: “Ustalar saraya, öğle yemeklerini yemeye gitti; kilisenin ismi ise yoktur” diye cevap verir. Aziz Mikhail gence: “Git ustalara söyle, bu kilisenin inşaatını Ayasofya adına bir an evvel bitirsinler” diye söyler. Genç de Azize şöyle der: “Mikhail efendim, efendilerim gelmeden buradan uzaklaşmam, el işi emeği mahvedemem”. Ve Aziz Mikhail gence: “Adın ne senin?” ve genç, Aziz'e: Adım Mikhail” der. Mikhail, çara git ve ustalara Ayasofya adına bu kilisenin inşaatını bir an evvel bitirmelerini emretsin. Ben, Ayasofya ve bu el emeğinin muhafızı olurum. Tanrım İsa bana böyle emretti ve sen dönmeden buradan ayrılmayacağım” der. Genç Azizi dinledi, gidip Çar'a Aziz Mikhail'in söylediklerini ilettili. Düşünüp taşınan Çar, genci Roma'ya göndererek, ona; Ayasofya evinin ve bütün Çargrad'ın muhafızlığını Aziz Mikhail'in yapacağı sürece geri dönmemesini emretti”⁴⁷.

Aynı eserde Haçlıların Konstantinopolis yağması arifesinde patriğin Ayasofya'daki emanetleri ve değerli eşyaları gizlediği sırada yaşadığı ve “Kutsal Kâse Efsanesi” diye adlandırabilecek bir olay anlatılmaktadır: “Vaiz kürsüsüne yakın mermer bir tepelik bulunmakta; onun üstünde etrafı taşla

⁴⁴ Прокофьев 1984, 255.

⁴⁵ В стране святых настроений 1906, 34-35.

⁴⁶ Вк. Жуков 2012, 35.

⁴⁷ Прокофьев 1984, 255-256.

örülü kutsal ayin kâsesi, üstünde de yaldızlı bakır kiot⁴⁸ bulunmakta. Haçlılar, Çargrad'ı fetih hazırlıklarını yaparken patrik kâseleri saklamaya başlamış. Bu kâseyi eline alarak kutsal mihraptan çıkarmış. Kürsünün yanından geçerken bir ses duymuş: “Buraya kadar gelmişsin, buradan uzağa gidemezsin”. Patrik bunu duyunca kâseyi yere düşürmüş ve onu yerden almak istemiş ama alamamış ve [bu yüzden] onun etrafını taşla örmüşler⁴⁹.

“Stefan Novgorodets’in Seyahatnamesi”nde “Çanak efsanesi” diye adlandırılabilir bir metne rastlanmaktadır. Yunanlılar ve Ruslar arasındaki efsanevi çanak tartışmasını konu edinen bu rivayet, N. İ. Prokofyev’e göre Rus halkının, Ortodoks dünyasının en önemli kilisesinde kendilerine ait “kutsal emanetlerin” bulunması arzusunun dile getirmektir⁵⁰. Bu efsaneyle öyle bir hakları olduğunu ispatlamış görünüyorlar: “Kilise mihrabına doğru çok güzel sütunlar durmakta, sanki yeşimden yapılmışlar. Burada, büyük mihrapta mukaddes Ürdün’den (Şeria) gelen suyla dolan bir su kuyusu bulunmakta. Kilise bekçileri bu kuyudan bir çanak çıkarmışlar. Rus kalikalar⁵¹ çanağın onlara ait olduğunu söylerler. Yunanlılar ise onlara inanmaz. Ruslar da: “Çanak bizimdir, biz Ürdün’de yüzerken onu orada düşürdük. Dibine altın sakladık” derler. Çanağı kırıp altını bulurlar ve çok şaşırırlar. Bu mucize Tanrı’nın buyruğuyla gerçekleşmiştir, bu yüzden kuyuya Ürdün ismi verilmiştir⁵².

“Zosima’nın Çargrad, Aphon ve Filistin’e Seyahati” isimli eserine göre, Ayasofya’yı inşa ettiren İmparator I. Jüstinyen tapınağın duvarlarını altınla kaplatmak istemiş, fakat astrologların: “yüzyılların sonunda tapınağın zenginliğini ele geçirmek için, çok kötü krallar gelecek ve onu yerle bir edecekler” uyarısına kulak asarak bu istekten vazgeçmiş ve yapının görkemliliğini sınırlı tutmuştur⁵³.

4. İstanbul Fetihleri Sırasında Ayasofya

Ortaçağ dünyası için büyük bir tarihi öneme sahip olan IV. Haçlı Seferi, 1204 yılında, Konstantinopolis’in düşmesiyle sonuçlanmıştır. Kentin Haçlılar tarafından işgali üzerine bilgiler, birkaç kaynak vasıtasıyla bilinmektedir. N. A. Mesherskiy’in tespitine göre, bunlardan biri bizzat işgal kampanyasını yürüten Champagne’in mareşali Geoffroi de Villehardouin’in “Konstantinopolis’in Fethi” isimli eseridir. Bir diğeri başkentin kuşatılması ve işgalini şahsen yaşayan asil Bizanslı Niketas Khoniates’in “Tarih” adlı eseridir. Bununla ilgili bir başka eser, muhtemelen görgü tanığının kendi izlenimleri üzerine kurulu olan “Latinlerin Çargrad’ı Fethi” isimli eski Rus hikâyesidir⁵⁴.

Tarihçi M. A. Zaborov’a göre bu sefer, Batı Avrupa feodallerinin ve Katolik kilisenin haçlı seferindeki yağmacı amaçlarının en parlak tezahürü olmuştur⁵⁵. Antoniy Novgorodski’nin eserinde de yer alan yağma sahneleri, haçlıların kente, diğer kiliselere ve Ayasofya’ya verdikleri büyük zarar gözler önüne sermektedir. Yazar, Latinlerin kente Pazartesi günü, Nisan ayının on ikinci gününde Aziz Basili Bayramı’nda girdiklerini aktarır. Ertesi sabah Ayasofya’ya giren işgalciler, “...kapıları söktüler ve tamamı gümüş kaplama vaiz kürsüsünü, on iki gümüş sütunu ve dört kiot sütunu kırdılar.

⁴⁸ İkon kutusu.

⁴⁹ Прокофьев 1984, 258.

⁵⁰ Прокофьев 1984, 269.

⁵¹ Kalika: ilahiler söyleyerek dolaşan seyyahlar.

⁵² Прокофьев 1984, 269.

⁵³ Вк. Диль 1908, 482.

⁵⁴ Вк. Мещерский 1954, 120.

⁵⁵ М. А. Заборов, К вопросу о предистории четвертого крестового похода. ВВ, Т. VI. 1953, 223. Вк. Мещерский 1956, 170.

Templonu⁵⁶ ve mihrabın üzerindeki on iki haçı, onların arasındaki ağaçları andıran ve insan boyundan yüksek kozalakları ve sütunlar arasındaki sunak duvarını parçaladılar; bunların hepsi gümüşlendi. Harikulade sunağı parçalara ayırdılar, üzerindeki değerli taş ve incileri kopardılar, kendisini ise kim bilir ne yaptılar. Sunağın önünde duran kırk büyük çömleği, hepsini tek tek sayamayacağımız gümüş avizeleri, lambaları ve paha biçilmez bayram çömleklerini alıp götürdüler. Her şeyi söktüler; ayin İncilini, kutsal haçları, paha biçilemez ikonları. Masa altındaki mahzeni buldular, içinde kırk fıçı saf altını; galeride, duvarlarda ve kilerde sayısız altın, gümüş ve değerli çömlekleri de⁵⁷.

İstanbul'un bir sonraki düşüşü 29 Mayıs 1453 yılında, yaklaşık iki ay süren bir kuşatmanın sonucunda Osmanlı Padişahı II. Mehmet idaresindeki ordunun başkent Konstantinopolis'i ele geçirmesiyle gerçekleşmiştir. Bu kuşatma ve fetih süresi üzerine ortaya konmuş pek çok eser içinde özellikle önemli tarihi belge niteliğine sahip Nestor İskender'in "*Konstantinopolis'in Türkler Tarafından 1453 Senesinde Fethi*" adlı eseri dikkati çekmektedir. Araştırmacıların eserin yazarı hakkındaki görüşleri çelişkilidir. Bazıları eserin bir nüshasındaki sonsöze güvenerek yazarın küçük yaşta yitken Türklerle esir düşen bir Slav, Konstantinopolis kuşatmasının tanığı ve iştirakçisi olduğuna inanmaktadırlar. Ancak uzun yıllar Rus dilinden ve milli kültüründen mahrum kalmış bir Türk esirinin eseri yazmadaki edebi ustalığı, birçok araştırmacının bundan şüphe duymasına sebep olmuştur. Bitmeyen tartışmalara rağmen bu eser günümüzde, Nestor İskender'in Hikâyesi adıyla anılmaktadır⁵⁸.

Tarihin dönüm noktasında bulunan halkın büyük zamanını dualarla geçirmesi, Ayasofya'yı bu eserin başkarakterlerinden biri yapar. Konstantinopolis kuşatması sırasında ve sonrasında Ayasofya, ülkenin ve insanların kaderinin belirlendiği mekân olarak karşımıza çıkar. Eser boyunca patriğin ve ruhban sınıfının, imparatorun ve saray halkının yaptıkları kurtuluş ve merhamet duaları ve yakarışları bu kilisede gerçekleşir. Yine bu eserde, Ayasofya'da beliren alametler doğrultusunda, kentlin düşeceği yönündeki kehanet söylentileri ortaya atılır. Bu olayı Nestor şöyle anlatır: "*Mayısın yirmi birinci gününde kentte günahlarımızın karşılığı olarak korkunç bir alamet görüldü: Cuma'ya geçen gece bütün kent ışıqla aydınlandı ve bunu gören gardiyanlar, Türklerin kenti yaktığını tahmin ederek ne olduğunu görmek için koştular ve yüksek seslerle bağırdılar. Pek çok kişi toplandığında, İlahi Hikmet'in ulu kilisesinin kubbesine pencerelerden devasa bir alevin fırladığını ve uzun süre boyunca kilise kubbesinin ateşle sarıldığını gördüler. Bütün alev bir yere toplandı ve tarifsiz bir ışık parladı ve semaya yükseldi. Bunu gören insanlar: "Tanrım, merhamet et!" diye seslenerek acı acı ağlamaya başladılar. Bu ateş gökyüzüne vardığında, sema kapıları açıldı ve ateşi içine alarak, tekrar kapandılar⁵⁹.*

Bu işaret, Patriğin İmparatoru kenti terk etmesi için ikna etmeye yeterliydi: "...İlahi Hikmet'in ulu kilisesindeki eski Azizlere ve bütün evrenin piskoposlarına ait tarifsiz ışık ve Tanrı'nın, bizi güçlendirmek için İmparator Jüstinyen zamanında kutsal ulu kiliseyi ve bu kenti koruması için gönderdiği Tanrı meleği bu gece gökyüzüne çekildiler. Bu, Tanrı'nın rahmetinin ve cömertliğinin bizi terk ettiğinin alametidir ve Tanrı kenti düşmanlarımıza teslim etmek istiyor"⁶⁰ der. Duygusal anları büyük ustalıkla betimleyen Nestor, halkın feryat etmesi üzerine, Ayasofya için sanki "dev kilise

⁵⁶ İkon rafı.

⁵⁷ Дмитриев- Лихачев 1981, 113.

⁵⁸ Лихачев 1989, 124-125.

⁵⁹ Дмитриев- Лихачев 1982, 243.

⁶⁰ Дмитриев- Лихачев 1982, 245.

*sendeledi*⁶¹ diye yazar. Fethi gerçekleştiren Sultan Mehmet'in Ayasofya'ya geliş sahnesi ve halka seslenişi de eserde kendi yerini almıştır. Sultan "...ulu kilisenin önündeki meydana gelerek, atından indi ve yere secde etti, bir avuç toprak aldı ve Tanrı'ya şükrederek başına döktü"⁶². Patrik, ruhbanlar ve halk gözyaşları içinde, mabede giren Sultanın ayağına kapandılar. El işaretiyle onları durdurarak Sultan şu mesajını verir: "Sana söylüyorum Anastasios ve etrafındaki herkese ve bütün halka: bugünden itibaren ne gazabımdan ne ölümden ne de esirlikten korkun"⁶³.

5. Ayasofya'nın İç ve Dış Mimarisi

Neredeyse bin yıl boyunca, Roma'daki Aziz Peter (XVI. yüzyıl) katedralinin inşasına kadar, Ayasofya, dünyanın en büyük Hıristiyan kilisesiydi. Devletin en önemli kutsal yeri olan Ayasofya, Bizans İmparatorluğu ve Ortodoksluğun gücünü sembolize etmekteydi. Binlerce insanın toplanacağı göz önüne alınarak inşa edilmiş olan mabedin boyutları, renk renk mermer ve dekoratif mozaiklerle süslenmiş görkemli iç mekân ve gerçekleşen törenlerin ihtişamı bu işlevi yerine getirmekteydi⁶⁴. İnançlı insan için en kıymetli emanetler bütün Hıristiyan dünyasından toplanıp Kutsal Sofya'ya getirilmekteydi. Bu kutsal emanetlerin çokluğu ve taşıdıkları manevi değer açısından Ayasofya ile rekabet edebilecek başka bir mabet yoktu. Rus seyyahların bıraktıkları notlar sayesinde bu yapının iç ve dış görünümünün eski hali hakkında bazı bilgiler edinmek mümkündür. V. P. Davidov'a göre, Ayasofya'ya dair bu bilgiler, Rus mimarlar için paha biçilmez bir hediye niteliğindedir. Çünkü mimarlar bu yapıda, "kiliselerimizin büyük çoğunluğunda kullanılmış Bizans stilinin ideal örneğini görecektik"⁶⁵.

Dış Mimari

Ayasofya Mabedi'nin dış görüntüsüyle ilgili ilk akla gelen çalışma tahminen 542 senesinde⁶⁶ henüz imparator hayattayken yaptırılmış olan I. Jüstinyen'in atlı heykelidir. Bu abide bin yılı aşkın süre Ayasofya'nın önündeki yerini korumuş; hatta 1204 Haçlı Seferi ve 1453 İstanbul'un fethi gibi tarihi olaylar sırasında neredeyse hiç hasara maruz kalmamıştır⁶⁷. Bu heykelin tasvirleri XIV-XV. yüzyıllara ait 3 Rus seyahatnamesinde yer almaktadır. Bunlardan ilki Vasiliy Kalika'ya atfedilen "Anonim Çargrad Seyahatnamesi"dir. Kalika, yüksek taş sütunun üzerinde at sırtında oturan Jüstinyen heykelini şu sözlerle tarif eder: "Bakır çar sol elinde haçlı altın elma tutmakta, sağ elini ise güneye doğru yükseltmiş. Karşısında ise üç taş sütun, sütunlarda üç pagan çar. Hepsi bakırdan yapılmış, canlı gibi duruyor, Çar Jüstinyen'in karşısında diz çökmüş ve kentlerini onun ellerine teslim etmekte. Şöyle söylemiş Çar Jüstinyen: "Bütün Sarasin toprağı elimin altında"⁶⁸.

Heykeli taşıyan sütunun yüksekliği, kalınlığı ve güzelliği için "bir harika" diyen seyyah Stefan Novgorodets, abidenin ta uzaklardan, denizin ortalarından dahi görünmekte olduğunu söyler. Kalika gibi Stefan da heykeli güzel sözlerle betimler: "Sütunun üstünde at üzerinde Büyük Jüstinyen oturmakta, çok güzel, canlı gibi, Sarasin zırhları içinde, görüntüsü korkunç, elinde ise dev altın elma,

⁶¹ Дмитриев-Лихачев 1982, 259.

⁶² Дмитриев-Лихачев 1982, 263.

⁶³ Дмитриев-Лихачев 1982, 263.

⁶⁴ Веймарн-Колпинский 1961, 40.

⁶⁵ Давыдов 1840, 342.

⁶⁶ Вк. Белоброва 1960, 114.

⁶⁷ Вк. Белоброва 1960, 114.

⁶⁸ Прокофьев 1984, 258.

elmanın üstünde haç, sağ elini ise amirane güneye, Sarasin toprağına, Kudüs'e uzatmış"⁶⁹.

Zosima, abidenin tarifine yönelik farklı bilgiler vermektedir. Bu yazarın anlatımında diğer iki seyyahın betimlemesinde bulunmayan, doğuluların yani Sarasinlerin hükümdarlarının Jüstinyen'e verdikleri uyarı cevapları da yer almaktadır: "Ayasofya kapılarının önünde, üzerinde at sırtında oturmuş Çar Jüstinyen'in figürü olan bir sütun durmakta. At ve çarın kendisi bakırdan yapılmış. Çar sağ kolunu uzatmış, kendisi de doğuya bakmakta: Sarasin Çarları'nın karşısında övünmektedir. Karşısında bakır heykeller -Sarasin çarları- ellerinde haraçlarını tutmuş, diyorlar: "Övünme Efendim önümüzde; sana direnmeye başlarız. Çar, diğer elinde altın elma tutmakta, elmanın üzerinde ise haç vardır"⁷⁰.

Rus seyyahların ilgisini çeken heykelin pozuyla ilgili imparatorla aynı dönemde yaşayan Procopius şunları söylemiştir: "[Onun] Sağ kolu doğuya doğru uzatılmış ve o, parmaklarını germiş, sanki orada bulunan barbarlara evlerinde usluca oturmalarını ve sınırlarını aşmamalarını emretmektedir"⁷¹.

İç Mimari

Ayasofya'nın görülmemiş güzelliği ve ihtişamı yanında yapımında altın, gümüş ve fildişinin kullanıldığı mihrabı, seyyahları hayran bırakmıştır. Rus seyyahların kendi topraklarında rastlanılmayan bu dini mahiyet taşıyan nesnelere karşısında duydukları hisler onların gezi notlarında Ayasofya'nın bir harikalar diyarı gibi betimlenmesine neden olmuştur.

Antoniy Novgorodskiy'in, İstanbul'u, 1200 yılında, yani kentin Haçlılar tarafından yağmalanmasından (1204) 4 sene önce ziyaret etmiştir. Bu durum onun, Ayasofya'nın eski halini görüp betimleyen nadir Rus seyyahlardan biri olmasını sağlamıştır. Ayasofya'da gördüklerini Antoniy şöyle betimler: "...ulu mihrapta, kutsal ulu masanın üzerinde ve katapetazmanın altında Konstantin'in tacı asılmış, yanında da haç asılı, haçın altında ise altından bir güvercin; diğer çarların taçları da katapetazma⁷² çevresinde asılı. Katapetazma altın ve gümüşten yapılmıştır, mihrap sütunları ve vaiz kürsüsü ise tamamen gümüşten". Antoniy, Ayasofya'da "...ulu mihrabın içinde kutsal mihrap masasının⁷³ arkasında, yerden iki insan boyu kadar yüksek ve değerli taş ve incilerle süslenmiş altın haç durmakta; önünde ise bir buçuk dirsek uzunluğunda bir altın haç asılı. Karşısında, içinde yağ yanan üç altın lamba bulunmakta; bu lambaları ve haçı kiliseyi inşa ettiren Çar Jüstinyen yaptırmıştır"⁷⁴ der.

Diyakon Aleksandr yalnızca Ayasofya'da bulunan kutsal nesnelere değinir. O, Ayasofya'da, Nuh'un gemisinden kalan büyük kapıların, Kudüs'te Mısırlı Eren Meryem'e seslenen Kutsal Meryem'in ikonunun ve mermer üzerinde bir İsa tasvirinin bulunduğunu yazar. Diyakon tasvirine şöyle devam eder: "Kilisenin içinde Abraham'ın masası, bu masada Mamre meşesi altında Abraham'a, İsa, Kutsal Üçlü suretinde görünmüştür. Yakınında demir ölüm yatağı, onun üzerinde Aziz din

⁶⁹ Прокофьев 1984, 268.

⁷⁰ Прокофьев 1984, 300.

⁷¹ Кесарийский 1939, 213.

⁷² Katapetazma (Yun. Καταπέτασμα) – ikonostaz (ikon ve Yun. "στασις" durma yeri, mihrabın arkasında yer alan ve ikonların yerleştirilmiş olduğu duvar) arkasında bulunan ve Evrahistiya (ekmek-şarap) ayininin yapıldığı masanın önünü kapatan perde.

⁷³ Evharistiya ayininin yapıldığı masa.

⁷⁴ Вк. Савваитов 1872, 73.

şehitlerini yakmışlardı. Mihrapta Aziz Patrik Arsenios'un kalıntıları. Ve bir taş var: İsa'nın, Yacob'un sarnıcının yanında Samiriyeli kadınla sohbet ederken üzerinde oturduğu taş"⁷⁵. Diyakon Aleksandr'ın yukarıdaki metinde andığı inançlı kesim için kutsal bilinen nesnelere neredeyse tüm Rus seyyahların gezi notlarında geçmektedir.

İstanbul'a gelişinin ilk günü Ayasofya'yı ziyaret eden İgnatij Smolnyanin, mabedin içindeki İsa ve Azizlerin ikonlarına baş eğdiğini belirttikten sonra diğer emanetlere de değinir: "İsa'nın çilelerinin toplandığı ve İsa'nın, Kutsal Üçlemeye dönüşen elçilerinin ziyafete oturdukları masayı öptük, daha sonra Aziz Patrik Arsenios'un, Abraham'ın masasını; İsa'ya işkence yapılan demir ölüm yatağı öptük"⁷⁶. Meraklı bir kişiliğe sahip olan İgnatij, seyahatinin 31. günü tekrar Ayasofya'ya geldiğini ve Ayasofya'nın pencerelerinin ölçülerini yaptığını şu şekilde nakleder: "Ayasofya'nın üst bölümüne çıktık, kubbe kasnağındaki 40 pencereyi gördük, sütunla onları ölçtük, iki sere eksik iki kulaç uzunluğundaydılar"⁷⁷.

İgnatij Smolnyanin, ziyareti sırasında, Konstantinopolis İmparatoru II. Manuel Paleologos'un taç giyme merasimine (1391) de tanık olmuştu. Ayasofya'da geçen bu tantanalı merasimi uzun uzun, detaylı bir şekilde anlatan İgnatij, Ayasofya'nın o günkü ihtişamından ve tören hazırlıklarından söz eder: "Çok sayıda insan toplandı, erkekler kutsal Sofya kilisesinde, kadınlar ise üst galeride. Burada Roma'nın da, İspanya'nın da, Floransa'nın da, Galata'nın da, Venedik'in de, Macaristan'ın da temsilcileri ve Çargrad ahalisi vardı. Galerinin altında sağ tarafta; genişliği 2 kulaç, al kırmızı kumaşla kapatılmış on iki basamak yükseklikte şatafatlı bir alan var; üstüne altından iki bank konulmuş"⁷⁸.

Ayasofya'nın iç mimarisi ve süslemeleriyle ilgili en fazla ve detaylı bilgiyi Stefan Novgorodets'in verdiği söylenebilir. Ayasofya'nın tasvirine devam eden Stefan, mabette Tanrı'nın çilesini öpmek için gelen pek çok insanın bulunduğunu, kendilerinin de onu öptüklerini yazar. Stefan, duvarda mozaikten yapılmış İsa figürünün bulunduğunu ve figürün ayaklarında çivilerin açtığı yaralardan kutsal su aktığını belirtir. Seyyah, mermerden yapılmış, demir süslemeli içi oyuk sütunların içinde Azizlerin kalıntılarının bulunduğunu ve şifa arayan insanların, acıyan yerlerini bu sütunlara dokundurarak iyileştiklerini söyler. Stefan, Ayasofya'da Çargrad'ın Patriği İsidor'la da görüştiklerini ve İsidor, Rus Knezliğini çok sevdiği için elini öptüklerini; ayrıca Aziz Patrik Arsenios'un de kalıntılarını öptüklerini ve kutsal yağıyla mesh edildiklerini yazar⁷⁹. Stefan, Aziz Abraham'ın kutsal kalıntılarının bulunduğu masadan; hastaların şifa buldukları din şehidi Azizlerin işkencelere uğradığı demir ölüm yatağından; Roma'dan getirtilmiş, insanın kendini aynaya bakar gibi gördüğü kıpkırmızı, benek benek, yeşimi andıran taştan yapılmış sütunlardan bahseder⁸⁰.

Stefan, Ayasofya'da, duvarlarda ve kilise tabanı seviyesinde olduğundan bulunması imkânsız ve suları tatlı olan pek çok sarnıcın varlığından bahseder. Mermere çakılmış demir halkaların olduğunu yazan Stefan, o dönemde Knezlikte bulunmayan mermerin pürüzsüz ve güzel bir taş olduğunu kaydeder. Mabedin her köşesinde yakmak için ahşap yağının kullanıldığı sayısız buhurdanın, Kutsal Sofya'nın 365 kapısının ve aynı sayıda demirle süslenmiş mihrap masasının bulunduğunu

⁷⁵ Новгородская и Псковская летописи 1848, 357.

⁷⁶ Прокофьев 1984, 278.

⁷⁷ Прокофьев 1984, 280.

⁷⁸ Прокофьев 1984, 284.

⁷⁹ Прокофьев 1984, 269.

⁸⁰ Вк. Прокофьев 1984, 269-270.

yazar. Araştırmacılar, devletin durumunun felaket bir hal aldığı dönemde mabetlerin çoğu içler acısı durumdayken, Ayasofya'nın Bizans İmparatorluğu'nun son on yılına kadar, önceki ihtişamını korumakta olduğunu yazmasına karşın;⁸¹ Stefan, bu mihrap masalarından bazılarının yoksullaşmadan dolayı kapatıldığını belirtir⁸².

Dini konularda büyük duygusallık gösteren Stefan, Ayasofya'daki Aziz İsa'nın ikonuna değinirken, ikonlara saldırının yapıldığı İkonoklazm döneminin ilk din şehidi olan Azize Theodosia'nın ölümünü anlatır.

Bizans'ta, ikonlara⁸³ yani aziz tasvirlerine tapınmak, özellikle Jüstinyen sonrası dönemde gittikçe yayılmış ve Bizans dindarlığının en önemli tezahür şekillerinden birine dönüşmüştü. Diğer taraftan ise, Hıristiyanlığın saf ruhani bir din olması gerektiğini düşünen ve bu yüzden ikon kültürünü reddeden ikon kırıcıları, yani iconoclastlar da az değildi. 726'da hâkimiyetinin 10. yılında İmparator III. Leon, tasvirlerle karşı açıkça tavır alıp imparatorluk sarayının bronz kapısı üzerinde bulunan İsa İkonu'nun sökülmesini emreder⁸⁴. İkonun sökülmesi, halkın - özellikle kadınların - içerlemesine sebep olmuş; imparatorun bu iş için gelen elçisi öldürülmüş, ikonun savunucuları ise bu yaptıklarını ağır şekilde ödemişlerdi. Bu savunucular, ikonperest tarafın verdiği ilk din şehitleriydi⁸⁵. Bu olay, Stefan Novgorodets tarafından şöyle anlatılır: “Aziz İsa ikonunun yanına “pagan ikonoklast merdiven dayadı, altın tacı koparmak istedi; Azize Theodosia ise merdiveni devirdi, pagan düşüp yaralandı; o anda Azize'yi de keçi boynuzuyla öldürdüler”⁸⁶. Diakon Aleksandr da Theodosia'yı seyahatnamesinde yâd ederek, onu: “Kutsal Sofya'da bir keçi boynuzuyla öldürülen din şehidi Theodosia”⁸⁷ diye tanımlar.

Ayasofya'yı Stefan'dan yaklaşık 70 yıl sonra ziyaret eden Zosima kendi seyahatnamesinde Ayasofya'da bulunan Aziz Meryem'in, Mısırlı Eren Meryem'in Kudüs'te karşısında tövbe ettiği ikonunu; patrik Aziz Arsenios'un kalıntılarını; üç yaşındaki Keriakos'un tabutunu ve İsa'nın, yanında Samiriyeli kadınla sohbet ettiği Yacob'un sarnıcından getirilmiş ve mihraba konmuş taş gibi değerli kutsal nesnelere sayar. Zosima şöyle devam eder: “Ve Abraham'ın kutsal kalıntılarının olduğu masa ki bu masada Mamre meşesi altında Abraham Kutsal Üçlü'ye ziyafet verdi. Ve Aziz din şehitlerine işkence yapıldığı demir ölüm yatağı; muhtemelen şimdi bile üzerinde şehit kanı vardır. Ve Ioannes Khrysostomos'un asası yukarıda duvarda duruyor, Nuh'un gemisinin devasa kapıları da”⁸⁸. Zosima ayrıca “Kutsal Sofya'da 7 su kuyusu olduğundan, altında da göl bulunduğu” bahsetmektedir⁸⁹.

Araştırmacı Ye. S. Semyonova, bazı kiliselerin girişinde, genellikle narthekeste, “günah çıkarıcı” ikonların bulunduğunu yazar. Araştırmacıya göre, kilisenin sundurmasına girince insanlar günahlarının bağışlanması için bu ikonlara yalvarır ve yalnız bundan sonra mabedin esas kısmına geçerlerdi. Mabedin içine girmeye cesaret edemeyenler bağışlanmaları için bu ikonlara başvururlarını⁹⁰.

⁸¹ Вк. Артамонов- Гиппиус- Зайцев 2012, 283.

⁸² Вк. Прокофьев 1984, 270.

⁸³ Hellenic “eikona” temsili resim, tasvir anlamına gelmektedir.

⁸⁴ Вк. Ostrogorsky 2011, 149-151.

⁸⁵ Вк. Васильев 2000, 348.

⁸⁶ Прокофьев хождений 1984, 268.

⁸⁷ Новгородская и Псковская летописи 1848, 258.

⁸⁸ Прокофьев 1984, 299.

⁸⁹ Прокофьев 1984, 304.

⁹⁰ Вк. Семенова 2012, 59.

Ye. S. Semenova, Ayasofya'nın nartheksinde⁹¹, nefli bölüme giden kemerin sağında Kudüs'ten getirilmiş Aziz Meryem ve Günah Çıkarıcı İsa'nın ikonlarını özellikle keşişe günah çıkartamayan günahkârlar için büyük öneme sahip olduklarını, bu günahkârların burada tövbe ettiğini söyler⁹². Bu teoriyi Ye. S. Semyonova, Zosima'nın seyahatnamesinde geçen: “Rabbimiz İsa'nın suretini öptük. Keşişin önünde utançtan itirafı zor olan günahlarını, onun [İsa'nın] karşısında itiraf ederler”⁹³ ve İgnatij Smolnyanin'in seyahatnamesindeki “Aziz Meryem'in mucizevi ikonunu selamladık ki bu ikondan gelen ses, Mısırlı Meryem'e Kudüs'teki kutsal kiliseye girmesini yasaklamıştı...”⁹⁴ cümleleri ile desteklemektedir⁹⁵.

Rus seyahatname türünün yüzlerce nüshasıyla en popüler olan Trifon Korobeynikov Seyahatnamesi'nde (XVI. yüzyıl), mabetle ilgili birkaç satırlık bilgi verilmektedir. Trifon, Çargrad Patriği'nin Ayasofya'da hizmetine devam ettiğini belirterek, ayinleri yürütebilmesi için “yilda bir kere olmak üzere altınla, yüklü bir haraç ödemekte” olduğunu yazar. Ayasofya'nın camiye dönüştürülme süreci içinde, doğal olarak, mabedin iç ve dış görüntüsünde bazı değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerden birine değinen Trifon, Ayasofya'nın “çanları yoktur, çünkü Türk çarı almış”⁹⁶ der.

Keşiş İ. Lukyanov'un seyahatnamesi, Ayasofya'nın XVIII. yüzyılın başlarındaki (1710) durumunu gözler önüne sermektedir. İ. Lukyanov, Ayasofya'ya girmek için içerideki Türklerden birine kişi başına birer altın rüşvet verdiklerini ve alt katta dolaşmalarına izin verilmediği için üst galerileri gezdiklerini yazar. Ayasofya'ya hayranlığını dile getirdikten sonra dini duygularının etkisiyle İ. Lukyanov, mabedin yağmalanmış olduğunu, süslemelerin kazındığını, mabedin bölmelerinin ve kapılardan bazılarının kapatılıp sırlandığını yazarak, Türklerin duvarlara çok sayıda cam kandiller astığını ve onu camiye dönüştürdüklerini ekler. O, Rabbine seslenerek, neden bu güzel annelerini Müslümanlara bıraktığını sorar. Fakat Lukyanov, “Dolaşarak bakıyoruz ve bu güzelliğe hayret ediyoruz...”⁹⁷ şeklindeki sözleriyle yapının yine de tarif edilemeyecek derecede güzel olduğunu kaydederken bir de onları Ayasofya'da “gezdiren iyi kalpli Türkün” ona mabetten bir mermer taş verip saklamasını söylediğini yazar.

6. Ayasofya Duvar Yazıtları

Ortodoks dünyasının her köşesinden Konstantinopolis'e akın eden hacıların ilk hedefi Ayasofya'yı görmek olmuştur. Bu mabet de Ortaçağ Hıristiyan dünyasının diğer pek çok yapısı gibi yazılı iletilerin panosu haline gelmişti. Sayısı yıldan yıla giderek artan Rus hacıların duaları, yapının duvarları, korkulukları ve sütunlarındaki yazılarda yansıtılmıştır. İnsanlar, mabetlerin duvarlarına yazılan yazıların, güçlerini, yazı var olduğu sürece koruyacağına ve böylece ebedi dua olarak görev yapacağına inanmışlardır. Ev ve küçük kilise çatısı altında değil de, büyük katedrallerde okunan duaların işitilmesinin daha muhtemel olacağı düşünülmekteydi. Eski Rusya'nın başkiliseleri olan Novgorod Sofyası ve Kiev Sofyası kiliselerindeki yazıtların çokluğu bununla açıklanabilir⁹⁸.

⁹¹ Kilisenin genellikle batı tarafına bitişik olan ve ana mekana açılan giriş bölümüne verilen isimdir. Nartheks, kilisenin ana bölümüne girmeye hakkı olmayan kişilerin kullanımına açıktı.

⁹² Вк. Семенова 2012, 67.

⁹³ Прокофьев 1984, 299.

⁹⁴ Прокофьев 1984, 278.

⁹⁵ Вк. Семенова 2012, 60, 67.

⁹⁶ Прокофьев-Алехина 1988, 31.

⁹⁷ Вк. Русский Архив 1863, 124.

⁹⁸ Вк. Артамонов-Гиппиус-Зайцев 2012, 282.

Ayasofya'nın duvarlarındaki Rus Ortaçağ yazıtları yakın zamana kadar bağımsız bir araştırmanın merkezinde olmamışlar. İlk teşebbüsler, 1954 yılında Cyril Mango'nun bir Eski Rusça yazıtla ilgili çıkan makalesi, ardından 1969 yaz aylarında Los Angeles Üniversitesi'nden araştırmacı Barbara G. Van Nice tarafından gerçekleştirilen yapının çeşitli dillerdeki grafitilerinin fotoğraf çekimi olmuştur. Toplamda iki bine yakın yazıtın fotoğrafı çekilmişti ve bunların aralarında eski Rus yazıtları da vardı⁹⁹.

Ayasofya'daki Slav Dilleri'nde yazılmış yazıtlar üzerine çalışan ilk Rus araştırmacı, 1996 yılında Ayasofya'da inceleme yapan A. A. Alekseyev olmuştur. A. A. Alekseyev, beş Rus Ortaçağ yazıtı daha keşfetmiştir¹⁰⁰. Yu. A. Artamonov ve ekibinin 2007 yılında başlattıkları Ayasofya yazıtları araştırmalarından önce 13 Ortaçağ Rus yazıtı bulunmuştu. Sistemantik çalışma sonucunda bu araştırmacılar, XI-XV. yüzyıllara ait oldukları tahmin edilen onlarca yazıtı daha keşfederek bu sayıyı 60'ın üzerine çıkarmışlardır¹⁰¹. A. A. Alekseyev çalışmasında, yapının galerisinin son güneybatı sütununda göğüs hizasında bulunan, çizimini de sunduğu bir yazıtın varlığından bahseder. A. A. Alekseyev, ismin Yunancadaki şekliyle, fakat sonunda “ъ” harfi ile yazılmış ve “*Стефаносъ Русинъ Диякъ*” yani “*Stefanos Rus Diakon*” diye okunan bu yazıtın Stefan Novgorodets'e ait olabileceğini düşünmektedir. Stefan'ın metninde böyle bir yazı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat A. A. Alekseyev, yazıtın, galeride patrik için ayrılmış yerde olduğunu ve Stefan'ın da seyahatnamesinde söylediği gibi, patrikle görüştüğünü göz önünde bulundurarak yazıtın Stefan tarafından yazıldığı kanaatine varmıştır¹⁰².

Ayasofya yapıtında onlarca Rusça yazıtın bulunması ve Rus seyyahların seyahatname ve hikâyelerinde Ayasofya'ya olan duygularının ve onun betimlemelerinin bu denli büyük yer tutması, Rus insanının Ayasofya'ya özel bir ilgi duyduğunun kanıtıdır. Görüldüğü gibi, Ruslar, Ayasofya'yı dinlerinin beşiği olarak kabul etmişlerdir. Bu yüzden de seyyahlar Anadolu topraklarına yaptıkları hac ziyaretlerinin ilk durağı olarak Ayasofya'yı seçmişler. Seyyahlar, Ayasofya'yı hep güzel sıfatlarla tanımlamışlar, yapıtın iç-dış mimarisi konusunda paha biçilemez bilgiler vermişler, mabetle ilgili efsanelerin günümüze ulaşmasına yardımcı olmuşlar ve Ayasofya'nın üzerlerinde bıraktığı etkiyi hayranlıkla dile getirmişlerdir. Rus düşünür, Bizans sanat tarihçisi, arkeolog N. P. Kondakov Ayasofya'nın tarihteki önemli rolünü, “...*Bizans İmparatorluğu'nun üstlendiği rol için, onun pek çok savaşından daha çok şey yapmıştır...*”¹⁰³ sözleriyle vurgulamıştır. Önemli bir Bizans bilimcisi tarafından dile getirilen bu ifadeden ve incelediğimiz seyahatname ve hikâyelerden anlaşılacağı üzere, Rusların Hıristiyanlığı kabul etmelerinden itibaren, birçok dini yapıya model olan Ayasofya'ya duydukları saygı tazeliğini hep korumuştur.

⁹⁹ Вк. Артамонов- Гиппиус- Зайцев 2012, 283.

¹⁰⁰ Вк. Алексеев 1999, 321-323.

¹⁰¹ Вк. Артамонов- Гиппиус- Зайцев 2012, 284.

¹⁰² Вк. Алексеев 1999, 322.

¹⁰³ Кондаков 1886, 41.

BİBLİYOGRAFYA

- Алексеев 1999 А. А. Алексеев, “Русские граффити цареградской Софии”. *Труды отдела древнерусской литературы*, Т. LI. Санкт-Петербург (1999) 321-323.
- Артамонов 2012 Ю. Артамонов - А. А. Гиппиус - И. Зайцев, “Древнерусские надписи - граффити константинопольской Софии: предварительные итоги исследования”. Отв. Ред.: А. Деревянко- А. Куделин- В. Тишков, *1150 лет Российской государственности и культуры. Материалы к общему собранию Российской Академии Наук, посвященному году российской истории (Москва, 18 декабря 2012 г.)* Москва (2012) 282-292.
- Белоброва 1960 О. А. Белоброва, “Статуя византийского императора Юстиниана в древнерусских письменных источниках и иконографии.” *Византийский временник*. Т. XVII. Москва (1960) 114-123.
- В стране святых настроений 1906 *В стране святых настроений*. Санкт-Петербург 1906.
- Васильев 2000 А. А. Васильев, *История Византийской империи: Время до крестовых походов (до 1081 г.)*. Санкт-Петербург 2000.
- Веймарн 1961 Б. В. Веймарн - Ю. Д. Колпинский. *Византийское искусство VI века. Всеобщая история искусств*. В шести томах, Том второй, (1961). Под общ. ред. Б. В. Веймарна- Ю. Д. Колпинского. Москва 1961.
- Виппер 1944 Р. Ю. Виппер, *Иван Грозный. Дипломатия Ивана Грозного*. Москва-Ленинград 1944.
- Гордиенко 1986 Н. С. Гордиенко, *Крещение Руси: факты против легенд и мифов. Poleмические заметки*. Ленинград 1986.
- Давыдов 1840 В. П. Давыдов, *Путевые записки, веденные во время пребывания на Ионических островах, в Греции, Малой Азии и Турции в 1835 году*. Санкт-Петербург 1840.
- Диль 1908 Ш. Диль, *Юстиниан и Византийская цивилизация в VI веке*. Санкт-Петербург 1908.
- Дмитриев 1981 Л. А. Дмитриев - Д. С. Лихачев, *Памятники литературы Древней Руси. XIII век*. Вступ. статья Д. С. Лихачева; Сост. и общая ред. Л. А. Дмитриева- Д. С. Лихачева. Москва 1981.
- Дмитриев 1982 Л. А. Дмитриев - Д. С. Лихачев. *Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века*. Вступ. статья Д. С. Лихачева; Сост. и общая ред. Л. А. Дмитриева- Д. С. Лихачева. Москва 1982.
- Жуков 2012 В. Ю. Жуков, “Казанская церковь архитектора Василия Косякова в Воскресенском Новодевичьем монастыре.” *Вклад преподавателей и выпускников ИГИ–ЛИСИ–ГАСУ в историю и культуру Санкт-Петербурга: Материалы межд. научно-практической конф.*, Под ред. В. Ю. Жукова- И. Ю. Лапиной. Санкт-Петербург (2012) 34-42.
- Иконников 1869 В. С. Иконников, *Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории*. Киев 1869.
- Кесарийский 1939 П. Кесарийский, “О постройках.” *Вестник древней истории*. № 4, Пер. С. П. Кондратьева. Москва (1939) 203-283.

- Кондаков 1886 Н. П. Кондаков, *Византийские церкви и памятники Константинополя*. Одесса 1886.
- Лихачев 1989 *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Отв. ред. Д. С. Лихачев. Вып. 2. Ч. 2. Ленинград 1989.
- Лукьянов 1863 И. Лукьянов, “Путешествие в святую землю священника Лукьянова”. *Русский Архив*. Москва (1863) 23-64.
- Малето 2005 Е. И. Малето, *Антология хождений русских путешественников XII-XV вв.* Москва 2005.
- Мещерский 1954 Н. А. Мещерский, “Древнерусская повесть о взятии Царьграда фрягами в 1204 году.” *Труды Отдела Древнерусской Литературы Института Русской Литературы*. Том X. Москва- Ленинград (1954) 120-135.
- Мещерский 1956 Н. А. Мещерский, “Древнерусская повесть о взятии Царьграда фрягами как источник по истории Византии.” *Византийский Временник*. Т. IX. Москва (1956) 170-185.
- Никитин 1992 Архимандрит Августин Никитин, *Путешествия по святым местам. У святынь Константинополя*. Петрозаводск 1992.
- Новгородская и Псковская летописи 1848 *Полное собрание русских летописей. Новгородская и Псковская летописи*. Том IV-V. Санкт-Петербург 1848.
- Ostrogorsky 2011 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*. Çev.: Fikret İşıltan. Ankara 2011.
- Прокофьев 1984 Н. И. Прокофьев, *Книга хождений: Записки русских путешественников XI-XV вв. (Антология)*. Сост. и пер. Н. И. Прокофьев. Москва 1984.
- Прокофьев 1988 Н. И. Прокофьев - Л. И. Алехина, *Записки русских путешественников XVI-XVII веков*. Сост. Н. И. Прокофьев- Л. И. Алехина. Москва 1988.
- Савваитов 1872 П. Савваитов, *Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-ого столетия*. С пред. и примеч. П. Савваитова, Санкт-Петербург 1872.
- Сахаров 1837 И. П. Сахаров- Н. Власов, *Путешествия русских людей в чужие земли*. ч. 2. Москва 1837.
- Семенова 2012 Е. С. Семенова, “Моленные образы Спасителя и Богоматери в контексте храмовой росписи церкви Богородицы Левишки в Призрене.” *Вестник ПСТГУ*, Серия V. Вопросы истории и теории христианского искусства. Вып. 1 (7) (2012) 51-70.
- Трубецкой 1915 Е. Н. Трубецкой, *Национальный вопрос. Константинополь и Святая Россия. Публичная лекция*. Москва 1915.
- Цыпин 2002 В. А. Цыпин, *Церковное право: учебное пособие*. Москва 2002.